

Natonek Imre

Életrajz

Szép, új építésű lakás az Újlipótvárosban. Ide már egyedül költözött Imre bácsi, feleségét több évi betegség után, három éve temette el. Neki akarta ezt a napfényes lakást, amiben, ahogy mondani szokás, egy élet munkája van. A 83 éves külkereskedő nyugdíjba vonulása után is igen aktívan dolgozott, a rendszerváltás előnyeit kihasználva, privát irodát vezetett egészen addig, amíg felesége betegsége olyan stádiumba nem ért, hogy mellette maradt.

Egy férfi nehezebben él egyedül, mint egy asszony. Imre bácsi megpróbálja, hogy napjainak rendszeres időbeosztása, ritmusa legyen. Érdeklődik a politika, a mindennapok eseményei iránt, és tanulja az interneten való keresgélést. Lányai minden este felhívják, az idősebbik Németországból, a fiatalabbik, aki egy közeli utcában lakik, onnan.

Beszélgetésünk és az interjú feldolgozása között néhány hónap telt el. És egy hirtelen döntés következtében Imre bácsi összecsomagolt, elhagyta nagy gonddal berendezett lakását – egy idősek otthonát választotta. Lett egy szép kis apartmanja, teljes ellátása, orvosi felügyelete – és talán a mindennapokban társasága.

1921. december 16-án születtem Budapesten. A család eredetéről a 18. századból vannak ismereteim. A családuk őseit a Felvidékről II. József király [A (kalapos) király, uralkodott 1780–1790 között. – A szerk.] hívta az udvarába, ott volt udvari rabbi, úgy hívták, hogy Nátán – és akkor kapta a királytól a Natonek nevet. Azóta a család Natonek.

Dédapám, Natonek József rabbi volt. Az ország különböző helyein lakott, ahol éppen szükség volt rabbira, ahova kinevezték. Nagy cionista volt – vagy tán az első cionista. Herzl az ő tanítványaként kezdte a működését. Natonek József Kömlődön született 1818-ban [1813-ban], és Bátorban halt meg 1892-ben [Kömlőd – Komárom vm.-ben lévő nagyközség, 1891-ben 800 főnél alig több lakossal; Bátor – kisközség, Heves vm., 1891-ben 600 lakos, kőszénbánya. – A szerk.]. Életében sokfelé utazott, többek között Zágrábban és Nikolsburgban [Morvaország] tanult, rabbi diplomáját Pozsonyban szerezte. Előbb Nagysurányban volt az iskola vezetője, azután Jászberényben rabbi [Nagysurány – nagyközség Nyitra vm.-ben, 1891-ben 4600 lakossal; Jászberény – rendezett tanácsú város Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, lakóinak száma 1891-ben 24 300 fő (3%-uk tartozott az izraelita felekezethez). A 19. század végén szolgabírói hivatal, közjegyzőség, járásbíróság és adóhivatal székhelye. Kir. főgimnázium és iparos iskola működött a városban. – A szerk.]. Amikor 1857-ben a király, Ferenc József látogatást tett Jászberényben, ő magyar nyelvű szónoklattal üdvözölte. 1861 és 1867 között székesfehérvári főrabbi volt, ahol a hitközség színvonalát nagyon

emelte. Később önként lemondott, hogy életét a zsidóság Palesztinába való visszatérésének szentelje.

Natoneket ma már úgy tekintik, mint a legrégebbi tudatos cionistát Herzl előtt. Az országban sok helyütt találkozhatott Herzlrel, mert Herzl is és a dédapám is járta az országot. A gyakorlatban nem akarta megvalósítani a Palesztinába való azonnali visszatérést, de az eszméit mindenhol hirdette, és ezért Párizsban az Alliance-szal is kapcsolatba került, Londonban pedig Montefiore-ral beszélt. Később Konstantinápolyba utazott, ahol a nagyvezírral tárgyalt, aki annyira tisztelte őt, hogy udvari hordszéket és díszkíséretet küldött érte az érkezésekor.

Kidolgozta a szentföldi kolonizáció tervét, amiről tárgyalt a török császárral, arról, hogy valahol Izraelben, tehát Palesztinába visszamenve, a zsidók egy új államot alapítsanak. Ő ugyan abszolút magyar volt, mert a Felvidéken született, ami akkor még Magyarország volt, mégis azt javasolta a zsidóságnak – a magyar zsidóságnak elsősorban –, hogy vándoroljanak ki Palesztinába, alapítsanak ott egy államot. Ismeretes, hogy ez akkor még nem sikerült. Natonek fő érdeme, hogy az Alliance és Rothschild [Neves zsidó bankárcsalád – A szerk.] a palesztinai kolonizálás gondolatát az ő közreműködése nyomán valósították meg. [Munkásságáról legutóbb a HVG 2005/22. számának 72-74. oldalán olvashatunk Schweitzer András tollából, „Natonek József, az elfeledett őscionista. Magyar messiás” címmel. – A szerk.]

Amikor gégesorvadást kapott, Budapestre költözött. Gyógyulásáért minden törökországi zsinagógában imádkoztak. Budapesten Wahrmannal [lásd: Wahrmann Mór] kötött barátságot. 1870-től Budapesten szerkesztette a „Das einige Israel” című hetilapot, amely az első cionista lapnak mondható [Sokan ezt tekintik az első német nyelvű cionista lapnak. A lap, amely 1872-ben indult, mindössze hét számot ért meg. – A szerk.].

A dédapám nagy irodalmár is volt. Amellett, hogy tanította a vallási dolgokat, tudományos művei is voltak. Kezemben van az életrajza és a munkásságáról szóló anyag, amit dr. Frenkel Bernát rabbi – a nagybátyám, apám sógora – készített róla. Frenkel Bernát, amikor a háború után kivándorolt Izraelbe [Akkor még: Palesztina], eredetileg ivrit nyelven jelentette meg Tel-Avivban ezt a tanulmányt. Haláláig próbálta bebizonyítani és elfogadtatni, hogy a zsidók államának megálmodója és ennek következtében megalapítója Natonek József volt, de ezt Herzl ellenében már nem sikerült megváltoztatni. A könyv magyarul is megjelent „Natonek József, az első politikai cionista élete és művei” címmel, halálának hatvanadik évfordulójára. Ebben válogatott fejezeteket közölt Natonek főművéből, a Messiásból.

Natonek a Messiást [eredetileg: Mesiás – A szerk.] álnéven írta és jelentette meg Budán, 1861-ben a Magyar Királyi Egyetemi Nyomdából a következőképpen:

MESIÁS avagy Értekezés a zsidó emáncipációról.

Zsidónak s kereszténynek egyaránt kedvező tanulmánya.

Írta: Ábir Amiéli igazhitű izraelita

Dédapám 1892-ben halt meg Bátor községben. Egy izraeli újságban, 1999-ben megjelent cikk szerint Natonek József sírja nagyon elhanyagolt. Ezt megírták nekem. Elhatároztam, hogy rendbe hozatom. Még az év szeptemberében fölvettem a kapcsolatot a hitközséggel, és segítséget kértem. Így az új sír elkészítési költségének a felét megkaptam tőlük, a másik felét pedig megosztva

fizettük, az izraeli unokabátyám, Frenkel Bernát fia, Miklós és én.

Dédapámnak több gyermeke volt. Nem ismertem őket, csak a nagyapámat, Natonek Dezső Dávidot. A Felvidékről, Martosról jött Budapestre [Martos – nagyközség volt Komárom vm.-ben, 1910-ben 1300 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Még Martoson házasodott, a gyerekek zöme is ott született, talán csak a legutolsó, Natonek József született már Budapesten. Heten voltak eredetileg testvérek, de kettő meghalt.

A nagyszüleim a Teleki téren laktak, vallásosak voltak. A nagyapám egy jelentős magyar-osztrák biztosítónak volt a vezető munkatársa Budapesten, egészen nyugdíjazásáig. Nem tudom, mikor ment nyugdíjba. Aránylag hamar haltak el. Nagyanyám 1927-ben, nagyapám 1929-ben. Én még nagyon gyerek voltam akkor, a temetésre ki se vittek. De amikor a süve ülés volt dr. Frenkel Bernátéknál [rabbi, a nagypapa veje], akkor jelen voltam. Tehát emlékezetes volt.

Nagyapám szigorú volt az unokáihoz. Gyakran voltunk náluk a hétvégén. A szombat délutánokat meg a vasárnapokat általában vagy náluk töltöttük, vagy az ugyanabban a házban lakó Frenkel Bernátéknál, akinek a felesége volt Natonek Matild, Dezső Dávidnak a lánya. Akkor együtt volt az egész nagycsalád. Majdnem mindig Frenkel Bernátéknál. Ott voltak az ünnepek is, ő tartotta a Ros Hasónét [Ros Hásáná], a Jam Kipert [Jom Kipur], a Szükeszt [Szukot], építettek sátrat a házuk erkélyére.

A nagymamáról keveset tudok. Érdekes módon nincsenek emlékeim, vagy azért, mert nagyon csendes volt, vagy mert én hat éves voltam, amikor meghalt. Nagyapámról már több emlékem van. Nemcsak azért, mert két évvel később halt meg, hanem azért is, mert ebben a két évben már iskolába jártam, tehát valamelyest okosodtam. Nagyapám dominánsabb volt, és ha jól tudom, nagyanyámmal unokatestvérek voltak. Igen. Hát erről általában hallgattak, később tudtam csak meg. De nem született beteg gyerek tőlük. Mind nagyon stramm ember volt.

Első gyermekük volt Natonek Sándor, aki 1879-ben született, és 1971-ben halt meg, kilencvenkét éves korában. Ő az Országos Hitelvédő Egyletnek volt a szakértője [A rosszhiszemű adósok visszaélése miatti panaszok orvoslására a kormány 1926-ban rendelettel szabályozta a csődön kívüli kényszeregyezséget, és a kereskedőknél és iparosoknál a bírói eljárás előtt elrendelte magánegyezség megkísérlését. E célból létrehozták az Országos Hitelvédő Egyletet (OHE), illetőleg a Vidéki Kamarai Hitelvédő Egyleteket (VHE). Az OHE a Budapesti Kereskedelmi és iparkamara állandó ellenőrzése mellett működött. – A szerk.]. Gyakran elhívott, hogy segítsék neki az adminisztratív munkák elvégzésében, így sokat tanultam tőle a kereskedelmi dolgokból. Konkrétan nem tudom, milyen iskolákat járt, de biztos felsőfokút, mert a szakértők között az egyik legmagasabb rangú volt a cégnél, ami akkor is már állami cég volt. Felesége Stux Margit, akinek ő volt a második férje. Stux Margitnak egy lánya volt, akit ő fölnevelt, és férjhez adott. A háború után kimentek Amerikába.

A következő testvér, Natonek Jolán háziasszony volt. Tudomásom szerint semmiféle szakmát nem tanult ki. Nagyon kedveltem, és ő is engem. A szilvesztereket általában velük töltöttük. A férje, Fischer Lajos árukihordó volt. Egy lányuk volt, Márta. 1948–49 táján az egész család kiment Izraelbe, Haifán, illetve Cfaton laktak. Márta tartotta el a szüleit. Persze már meghaltak a szülők is, a lányuk is. Mártának két lánya van, Tova és Eszter. Tovának van öt lánya. Most adja férjhez a negyediket. Itt van nálam az esküvői meghívó, de sajnos nem tudok kimenni az esküvőre. Eszterrel

szintén tartom a kapcsolatot, ha Izraelben vagyok, akkor természetesen fel is keresem. Ott három gyerek van, egy fiú, két lány. Igen jól megvannak. Amíg Tova és az egész családja szélsőségesen vallásos, addig Eszter egyáltalában nem volt az, semmilyen ünnepet nem tartott. De a testvérek imádták egymást.

Korban következő testvér az édesapám volt. Utána született Natonek Matild, akinek a férje dr. Frenkel Bernát rabbi volt, aki a budapesti Zsidó Gimnáziumban tanított hittant. Itt kell megjegyeznem, hogy ő tartotta a családban a zsidó vallás iránti nagy elkötelezettséget. Minden nagyünnepen a saját lakásában istentiszteletet tartott az egész család részére, ami harminc emberből állt. Külön Tórája volt, természetesen tóraszekrénnel. Mi, gyerekek tulajdonképpen tőle tanultuk a zsidó vallási előírásokat.

Internátusuk volt a Stefánia úton, ahol vidékről jött gyerekeket neveltek. Az első lányuk Szendi (Szerén, héber neve: Ráhel), gyermeknevelő volt ugyanitt. Miklós (Mordeháj) fiuk zenész volt, 1939-ben cionistaként Izraelbe ment, ott kertészként dolgozott, 1999-ben halt meg. Vele erősen tartottam a kapcsolatot. Ha Izraelben voltam, akkor náluk aludtam. Egyszer volt Budapesten a feleségével, a Margit-szigeten laktak. A feleségével ma is tartom a kapcsolatot. Anna lányuk külön ment ki menekülthajóval Izraelbe, ő sem él már. Andor fiuk rabbi lett, Londonban élt és halt meg. Chava (Éva) lányuk ma is él Haifán. Férje dr. Zvé Kedmi rabbi, magyar származású.

Frenkel Bernáték egy-két évvel a háború befejezése után mentek ki Izraelbe [Akkor még: Palesztina; Izrael állam 1948-ban alakult meg. – A szerk.], és ott is haltak meg. Matild 1962-ben, Bernát 1961-ben. Frenkel Bernát Izraelben is sokat publikált az ottani magyar és ivrit újságokban is Natonek Józsefről, de nem nagyon fogadták el azt az érvelését, hogy tulajdonképpen ő volt Palesztina, a későbbi Izrael elképzelője.

A legfiatalabb gyerek Natonek József volt, aki 1944-ben a nyilasok áldozata lett. A Dunába ölték kicsi fiával együtt [lásd: zsidók Dunába lövése]. A svájci védettség alatt álló Katona József utca 41 harmadik emeleti lakásának egyik ablaka a Dunára nézett. Véletlenül onnan láttuk, amikor a nagybátyámat a fiával együtt a Dunába ölték. Ez a látvány a zsidó vallásba vetett hitünket alapjaiban rázta meg. Nagybátyám a Hitelbank egyik osztályának az igazgatója volt. Felső iskolát járt, azt hiszem, egyetemet. 1939-ben, az érettségim után a Hitelbankban akart elhelyezni, de akkor már a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt nem kerülhettem be. Nagy összeköttetés révén sikerült a Hitelbank egyik ügyfelénél, a STAR Kendőgyárban mint szövőinast elhelyeznie. A felesége, Aranka otthon volt, a gyereket nevelte. Aranka a svájci védett házban [lásd: védett ház] halt meg, betegségben.

Az anyai nagyszülőkkel sokkal mélyebb volt a kapcsolatom, mert mi, gyerekek minden nyarat náluk töltöttünk. Schlesinger Mihály és Mihályné Hatvanban éltek, volt egy szikvízüzemük [Hatvan – nagyközség volt Heves vm.-ben 1891-ben 7000, 1910-ben 12 100, 1920-ban 14 100 főnyi lakossal, szolgabírói hivatal, járásbíróság, közjegyzőség és adóhivatal. Jelentős az 1889-ben alapított cukorgyár (az 1891-es népszámlálás adatai szerint 500, az 1910-es szerint már 1100 munkást foglalkoztatott); a városban fiú és leány polgári iskola volt. – A szerk.]. Nagyon szegények voltak, nehéz körülmények között éltek. A nagymama szikvizet töltött. Unokabátyáimmal együtt gyakran hajtottam a szikvíztöltőgép kerekét, és a nagypapával hordtuk ki a kocsμάkba a vizet.

A nagyapámnak mindig volt dugipénze, kártyázott, és összejárt a barátokkal. A nagyanyám sokkal többet dolgozott, de azért mindig volt valami segítségük. Tizenhárom gyerekük született, négy meghalt még gyerekkorában, kilencet felneveltek.

A nagyanyámat 1944-ben elvitték Auschwitzba, ott halt meg, tehát tulajdonképpen 1944-ig ismertem. Akkor már felnőtt voltam, huszonhárom éves, emiatt is közelebbi volt a kapcsolatunk. A nagyapám előbb halt meg, beteg volt, Hatvanban temették el.

A legidősebb fiuk nagyon okos ember volt, egyetemet végzett. Somló Sándor névre magyarosított. Előbb a Szerencsi, aztán a Hatvani, majd a Budapesti Cukorgyár igazgatója volt. Jó fizetésű ember volt, saját autója volt már akkor [1929. december 31-én Budapesten 5953 db személygépkocsi volt magántulajdonban (Dr. Illyefalvi I. Lajos: Tíz év Budapest székesfőváros életéből a világháború után, Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, 1930). – A szerk.]. Sajnos elvált, bár a felesége sokkal szebb volt, mint ő, mégis megunta, és odavett egy fiatal, nálánál huszonöt évvel fiatalabb nőt, egy darabig azzal élt, aztán megszűnt a kapcsolatuk. Egyszer vendégül láttak, és a fiatal nő is ott volt. Nekem nagyon tetszett, akkor én is körülbelül huszonöt éves voltam.

Somló Sándornak két gyermeke van. Az egyik Somló György – időközben meghalt –, aki magasan képzett mérnök volt, Svájcban járt egyetemre, angolul, németül tökéletesen beszélt. Mikor Svájcból hazajött, Rákosiék koholt vádak alapján börtönbe zárták. Később szabadlábba helyezték, és egy nagy gyárnak lett az igazgatója [Somló György, akinek a neve 1949. június 16-án már szerepelt a Rajk-per vádlottjai között, a Nitrokémia Robbantóanyaggyár igazgatója volt, 1954-ben szabadult a börtönből. Címzetes egyetemi tanár volt, a Vegyterv igazgatója. – A szerk.].

Somló Sándor lánya, Zsuzsa Kanadában él, családja van. Többször házasodott. Az első férje Kozma Tamás volt. Vele voltam munkaszolgálatos. Az ő segítségével sikerült a világ legjobb munkaszolgálatát kifognom. Egyszerre vonultunk be Galántára a gyűjtőtáborba, ott találkoztunk. Akkor már Zsuzsa férje volt. Én büntetésből fogdába kerültem. Kozma Tamás a zászlós főnöknek a csicskása volt. Miután igen jómódú volt, könnyen bejutott a zászlós úr csicskásai közé. Egy alkalommal megkérdezte, hogy nem akarok-e velük menni dolgozni egy Budapest környéki gazdaságba. Galánta elosztóhely volt; összeállítottak egy csoportot, akkor még én nem tudtam pontosan, hogy hova. Természetesen egyből jelentkeztem, hogy én is megyek. Elkerültünk Ercsi [Fejér vm.] mellé, Felsőbesnyőre [Felsőbesnyő – Ercsi külterülete, 1950-től Besnyő néven önálló tanácsú község, 1941-ben 1100 lakos. – A szerk.]. Két évig voltam ott mezőgazdasági munkaszolgálatos.

Anyai részről a legidősebb nagynéném Margit néni volt. Nagyon szegény volt, a férje gyári munkásként a cukorgyárban dolgozott Somló Sándoréknál. A sógora adott neki munkát. Volt három gyerekük, egyik okosabb, mint a másik. Főleg a fiúk. A legidősebb, Berger Laci Izraelbe ment, nem tudom, hogy él-e még, már biztos több mint kilencven éves. A középső fiút, Berger Pistát megölték a németek. Berger Éva, a legfiatalabb még él Újpesten. Ő nagy kommunista lett, abszolút baloldali.

Anyám további testvérei Somló Ignác és Vilmos. Gyerekkorában mind a kettő Schlesinger volt, később magyarosítottak. Somló Ignáccal, minthogy Miskolcon élt, alig volt kapcsolat, életemben talán egyszer láttam. Miskolcon vásárolt egy szállodát és egy vendéglőt. Vilmos volt a második ember a vendéglőben, és Ignác volt a főnök. A háborúban Ignác eltűnt, nem tudok róla semmit, bizonyára a nyilasok vitték el.

Somló Vilmos, mint említettem, kezdetben a testvérével közösen dolgozott. Később megnősült, elvett egy Bozsena nevű szlovákiai zsidó lányt. Budapestre költöztek [A „Budapesti Negyed” 1996/2-3. számában közölt lista szerint Somló Vilmos 1912-ben a Hadik kávéházat bérelte (Forrás: Magyarországi szállodák, vendéglők, korcsmák és kávéházak címtára az 1912. évre /Szerk. Zsovák Károly, Budapest, 1912/). – A szerk.]. Értelmes ember volt és szép, nagyon kedveltük. Ő is bennünket. Először egy Füzék nevű pesti mulatóssal társult. A mulatójuk az Operánál volt. A Füzéket már előbb államosították, akkor Vilmos nagybátyám vásárolta meg a Gorkij [ma Városligeti] fasorban [Akkor még Vilma királynő út. – A szerk.] lévő mulatót és vendéglőt. Első osztályú hely volt. Már házas voltam Adikámmal, sokszor odamentünk este, nem a vendéglőbe, hanem csak néztük, amint autókkal megérkeztek, és bementek a nagyon elegáns emberek. Egyszer meghívott bennünket. Amikor a mulatót államosították, az egész család kiment Kanadába feleséggestül, gyerekestül [lásd: államosítás Magyarországon; a kiskereskedelem államosítása]. A Gorkij fasorban a Moszkva étterem lett a mulató utóda, azóta az is megszűnt. Két gyerekük van, mind a kettő Amerikában él. A szülők meghaltak. Fiuk orvos, boncnok. Már nem emlékszem se a fiúnak, se a lánynak a nevére.

A nagynénik közül megemlítem Schlesinger Jolánt, a férje Schwarz Richárd. Nagyon szegényen éltek. Két lányuk volt. Az egyik lányukkal, Schwarz Verával sokáig tartottam a kapcsolatot. Nem tudom, hogy mi az oka annak, hogy nem jelentkezik soha. Már évek óta nem találkoztam vele. Gyerekkorunkban összejártunk, ott laktak a Damjanich utca 28-ban, mi meg az István úton, úgyhogy sokszor átmentem hozzájuk, gyakran ők is átjöttek. Odavoltam értük. Schwarz Vera férje Práger György volt, fogtechnikus. A másik lány Jutka. Főleg Verával volt nagyon jó a kapcsolatom. Jolán nénit nem nagyon kedveltem, mert nagyon butuska volt. A papa még butuskább. Mind a kettő természetes halállal halt meg a háború után. A Dohány utcában laktak.

Anyám legfiatalabb testvére Schlesinger Terézia, Szöszy. Fényképem is van róla. Hatvanban élt, a férje jó nevű ügyvéd volt, dr. Zoltán Tibor. Két gyerekük volt. Róluk is van képem, főleg a fiúról. Gyönyörű gyerek. Zoltán Tibort munkaszolgálatba vitték, ott pusztult el. A család három tagja [Szöszy, Gyuri (9 éves), Kató (4 éves)] Auschwitzban pusztult el. A nagymamával együtt vitték ki őket. Ott pusztult el az egész család.

Aranka Hortra [Hort – nagyközség Heves vm.-ben, 1910-ben 4100 lakossal. – A szerk.] ment feleségül, Klein Artúr, akit később Koltai Artúrnak hívtak, jegyző volt Horton. 1944-ben elvitték munkaszolgálatra, aztán kivitték Auschwitzba, és ott pusztult el. Aranka visszajött a lányával, Koltai Edittel, aki még ma is él Egerben, és tartom vele a kapcsolatot [Ő mesélte el Szöszy és gyermekei, valamint édesanyjuk pusztulását. – A szerk.].

Édesapám, Natonek Vilmos 1887-ben született Martoson, a Felvidéken, és 1964-ben halt meg Budapesten. Öten voltak élő testvérek, róluk már meséltem. Apám volt talán a legszegényebb és a legkevesbé tanult ember közöttük. Csak a jósága volt kiváló, de hát mindenki jó volt a családban. Kereskedősegéd volt, benősült anyámhoz, aki lány korában már önálló kereskedő volt. Volt egy üzlete a Garay utcában. A hozományt apám – testvérei tanácsára, akik pénzügyi emberek voltak – az első világháború után eljátszotta a tőzsdén. Mindenféle kötvényt vásárolt, amik később nem értek egy fillért sem. Úgyhogy nagyon szegények lettünk.

Amikor én születtem, szoba-konyhas lakásban laktunk az akkori Tisza Kálmán téren, ma Köztársaság tér. Négyen laktunk abban a lakásban, nehezen, de elfértünk. A konyhában

mosakodtunk vagy fürödtünk, általában lavórban, mert fürdőszobánk nem volt. A vécé a lakás mellett volt, mások is jártak rá, nemcsak mi. Szóval nagyon szegények voltunk.

Az édesanyám igazi anya és háziasszony volt, imádta a gyerekeit. És amikor tudott, segített apámnak. Mint említettem, apám eljátszotta a tőzsdén anyám pénzét. Emiatt elég sok vita volt közöttük. Kedden és pénteken volt hetipiac a Garay utcában, apámnak volt ott egy sátra, ahol főleg bébi- és gyermekholmikat árult.

Nekem boldog gyerekkorom volt, nem panaszkodhattam. Emlékszem, mikor kisgyerek voltam, és anyám etetett – a zsemlet beaprította a tejeskávéba –, minden egyes falatnál ő is nyelt. Emlékszem a fürdetésekre. Amikor tiszta voltam, anyám összevissza csókolt. Ilyen emlékeim vannak. Rendkívüli anyás voltam. Ha anyám nem volt otthon, pláne, ha már tíz perce egyedül voltam, sírtam. Be voltam zárva, tehát nem mehettem ki. Anyám nagyon gyakran járt fogorvoshoz. Ha nem jött meg egy fél órán belül, akkor nagy bögést rendeztem. A házbeliék már ott álltak az ajtó előtt, hogy „Imikém, ne sírjál!”. Volt, hogy anyám levitt a Tisza Kálmán térre, hogy várjam meg ott, amíg a Népszínház utcában, pár lépésre a lakásunktól, a fogorvosnál van. Még nem mertem átmenni az autóúton meg a villamos előtt. Kiálltam a sarokra, és sírtam, és jöttek az idegenek, hogy miért sírok, és cukorkát kaptam, és mikor már meg tudtam mondani, hogy anyám hol van, akkor egy teljesen ismeretlen arra sétáló idegen fölment a rendelőbe, hogy nagyon sír a fia, menjen már.

Édesanyám kóser volt [lásd: étkezési törvények]. Szombaton majdnem minden alkalommal sólet volt, amit péknél süttettünk meg. Első osztályú! A nagyünnepeken a megfelelő sütés-főzés történt. Külön zsíros és tejes edény nem volt. A nagyszüleimnél volt. Ott szigorúan minden volt külön. Még külön asztal is, Hatvanban külön zsíros asztal és külön tejes asztal volt. Mielőtt a húsvét beállt, ha nem is olyan alaposan, de mindent elővettünk és kikaseroltunk, a tányérokat anyám elmosta. Kenyér nem volt a háznál, macesz volt csak, és maceszlisztből csinált süteményt, szóval így megtartottuk a Pészahot. A nagyünnepek alkalmával mindig nagyon finom diós, mákos bájgli volt, Purimkor kindlit csinált anyám [A kindli receptjét lásd a honlap receptgyűjteményében. – A szerk.]. Az valami felséges volt! Anyám nagyon gyakran süttött bódást, azt is rendkívüli módon szerettük. Édes tészta, a receptjét apai nagyszüleimtől hozta. Azóta sem ettem [A bódás sok mézzel és szalalkálival készült sütemény. Receptjét egy 1870-es évekbeli szakácskönyvben leltük meg. – A szerk.].

Reggelire tejeskávét kaptunk. Utána kimentem a folyosóra játszani, és húztam magam után a különböző szerszámokat, amiket villamosnak és vonatnak néztem, kaptam egy hatalmas zsíros kenyeret vagy hatalmas vajas-lekváros kenyeret, és akkor délig elvoltam ezzel. Anyám minden nap főzött. Nem jártunk el soha vendéglőbe, nem hozatott soha ennivalót, mindig ő főzött, és nagyon jókat. Szerettük a téstnapokat, amikor diós csík volt vagy túrós tészta. Akkor nem volt zsíros leves, tejleves volt előtte. Apám is jó evő volt, nagyon szerette az édest, mi is. Ezekre emlékszem. Estére nem főzött, az is kóserben volt, tehát nem vettünk szalámikat. Sajt volt, vagy akkor is tejeskávé vagy tejfölös túró, szardínia. Még ma is ezt tartom. Nekem nagyon gyakran van tejfölös túró vacsorára meg tejbegríz, anyámnál is, nálam is most. Most én főzöm.

Ahogy már említettem, vallásos család voltunk, a háborúig minden nagyünnepet megünnepeztünk. Ros Hasónekor [Ros Hásáná] és Jam Kiperkor [Jom Kipur] a nagybátyámnál voltunk istentiszteleten, aki rabbi volt, péntek esténként zsinagógába jártunk, reggel apám tvilemt [tfilin] légolt táleszban [Föltekerte az imaszíjat, fölvette az imasálat. – A szerk.], minden reggel imádkozott. Én is.

Születésemkor briszem [körülmetélés] volt, tizenhárom éves koromban bár micvóm, amire én is megkaptam a magam táleszát, tvilemét, amit 1944-ig használtam.

1944 után a közvetlen családom elveszítette a kapcsolatát a vallással, és nem ünnepeltünk meg semmit. Nagyon kiábrándultunk, annak ellenére, hogy az én családom a nővérem jóvoltából Budapesten vészelte át a fasizmust. Svájci védett házban voltunk [lásd: svájci diplomaták embermentő tevékenysége]. Én magam is Pesten voltam már a nyilasok bejövetele után [lásd: nyilas hatalomátvétel], addig munkaszolgálatos. Natonek József és Natonek Gyuri svéd védettek voltak [lásd: Svéd Vöröskereszt], és a Katona József utca 31-ben laktak. A nagynéném, Aranka korábban betegségben halt meg. Mi a Katona József utca 41-ben, a harmadik emeleten laktunk, amelynek egyik ablaka a Dunára nézett. Álltunk az ablakban, s véletlenül onnan láttuk, amikor a nagybátyámat a fiával együtt elvitték, és beleölték a Dunába. Mindannyian láttuk. Mi túlélők, de teljesen elveszítettük a kapcsolatot a zsidó vallással, illetve a hittel. A zsidósághoz való kapcsolatunk százszázalékosan megmaradt, de vallásilag nem ünnepelünk semmit. Nem foglalmaztuk meg. Keveset beszéltünk róla, nem volt téma.

A nővérem, Natonek Erzsébet 1919. szeptember 28-án született. A Zsidó Gimnáziumban érettségizett jó eredménnyel. A háború után belépett a Jelmezkölcsönző Vállalathoz, ott lett főkönyvelő. Először férjhez ment egy Lehrner Ármin nevű zsidó csirkefogóhoz, aki esküvő után két héttel már megcsalta. Ők is az István út 40-ben laktak, az első emeleten. A nővérem alig várta, hogy elváljon tőle. Már állapotos volt, és el is vetette a gyereket, mert nem akart egy ilyen embernek gyereket szülni. Elváltak, Lehrner Ármin kiment Amerikába, ő pedig 1948-ban férjhez ment dr. Balkányi Lászlóhoz, aki igazi úriember volt. Akkor jött haza Oroszországból, a fogságból. A második férjével igen jó kapcsolatban élt. A nővérem sajnos 1961-ben, rákban meghalt, a férje még élt vagy húsz évet, és betegségben halt meg. Együtt vannak eltemetve, a zsidó temetőben természetesen. Két gyerekük van, akik rendesen élnek, és akikkel tartom a kapcsolatot. Balkányi Gyuri Budapesten dolgozik, egy nagy angol céget képvisel. Megnősült, és van egy gyereke, de nagyon hamar elvált. Egy második nőtől van még egy fia, akit nevel és eltart. Jelenleg egy zsidó asszonnyal él. A másik gyerek Balkányi Ági, ő gyermekorvos lett. A férje szintén orvos, és úgy tudom, hogy jól élnek Miskolcon. Tartjuk a kapcsolatot. Most voltunk náluk néhány héttel ezelőtt. Két lányuk van. Az egyik Ildikó, reumaorvos, a férje szemorvos, Budapesten élnek. A másik lányuk Eszter. Most találkoztunk velük, két olyan gyereke van, hogy hihetetlen! Főleg a kisebb, még nem is tapasztaltam, hogy másfél éves kisfiú ennyire okos legyen. Mindent fölismer, a televízióban valaki hasonlított apjára, és azt mondta: „Apu! Ott vagy apu. Te vagy az, apu.” Hát nem ő volt, de tényleg hasonlított rá. A kislány négy éves, ő is nagyon okos és értelmes.

Visszatérek egy kicsit az időben. Gyermekkoromban a Tisza Kálmán téren laktunk. A ház most is megvan, a második emelet 24-ben laktunk. Ez egy szoba-konyhás bérlakás volt. Emeletenként nyolc lakás, a négy emeleten összesen harminc-harminckét lakás volt. A földszinten egy neves színész lakott. Rég nem él, de nem tudnám most megmondani a nevét. Az utcára néző lakások nagyok voltak. Az első emeleten lakott a háziúr is. Mert ez egy magánház volt. Odavittük minden hónapban a lakbért, kábé huszonnégy pengő volt. Zömében zsidók laktak a házban. Mellettünk laktak a Brüllék. Többek között ott lakott M. V., aki nagy kommunista volt. A fia is az volt, a Rákosi-rendszerben és a Kádár-rendszerben, a kultuszminisztériumban a színházak tartoztak hozzá. Magas beosztása volt. A háború előtt nagyon szegények voltak. Jóban voltunk. Hárman voltak gyerekek, ő megmaradt, és van családja is. Most is vezető ember a fia. Ő már egyidős velem, ő is él, ha jól

tudom. A szomszédokkal jóban voltam. Lakott ott egy család, úgy hívták, hogy Bucz. Apám állandóan sakkozott a Bucz papával. Keresztény emberek voltak, de nagyon kedveltek bennünket, összejártunk.

1933–34-ben valamivel jobban ment az apámnak az üzlete, és ezért a Tisza Kálmán térről átköltöztünk az István út 40-be, ahol már kétszobás-fürdőszobás, udvari lakásunk volt a negyedik emeleten. Ez nekünk nagy kiugrás volt akkor: külön aludt az anyám és a nővérem, és külön apám és én.

Én a Bezerédi utcai elemi iskolába jártam. Ez állami iskola volt. Sós nevű volt az osztályfőnök és a tanítóm. Meglehetősen gyöngé tanuló voltam. Nagyon féltem az első elemiben, miután nem jártam óvodába, akkor mentem először gyerekek közé. Olyan dolgokra emlékszem vissza, amik nem érdemesek az említésre. Például a matrózruhámra, állandóan abban jártam, úgy emlékszem, kötelező volt hétköznapi is. Eleinte még anyám értem jött, aztán már másodiktól nem, közel laktunk.

Az elemi után beíratottak a Zsidó Gimnáziumba, ahol négy évet jártam. Nem voltam kiváló tanuló, de jól visszaemlékszem a gimnáziumi életemre. Neves tanáraink voltak, az akkori Zsidó Gimnáziumban tanítottak az ország legjobb tantervei. Például magyar tanárom volt Gedő Simon [Több könyve és műfordítása jelent meg, először fordította magyarra Martin Buber haszid történeteit. – A szerk.], az osztályfőnök volt Vilner Ferenc [Ő volt a Vivó és Atlétikai Club (VAC) elnöke. – A szerk.], a némettanárom volt Widder Salamon [Widder Salamon (1880–1951) – tanár, héber nyelvész, irodalomtörténész. 1919–1947 között a zsidó fiúgimnáziumban német–magyar tanár, számos publikációja jelent meg a héber nyelv és irodalom témakörben. Élete utolsó évét Izraelben töltötte. – A szerk.], több nem jut eszembe.

Osztálytársaimból mind kiváló ember lett, de általában kivándoroltak, és Amerikában, Ausztráliában élnek. Zöme még most is megvan. Időnként van némi kapcsolatunk velük.

A gimnázium után beíratottak a Vas utcai kereskedelmibe [lásd: kereskedelmi iskolák], ahol megkomolyodtam, már a jobbak közé tartoztam. Kiváló tanáraink voltak. Ott volt már egy-két antiszemita megnyilvánulás. 1939-ben érettségiztem, tehát a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] kezdetén. Ez egy vegyes osztály volt, fele zsidó volt, fele keresztény. Általában jól kijöttünk egymással. Akkor még a gyerekek között nagy antiszemitizmus nem érződött. Tartottuk a kapcsolatot, csak külön jártunk hittanra. A hittantanárunk dr. Durschlag Nándor volt, ő kiment Izraelbe. Volt zsidó tanárom is. Így a matematikatanárom, Hajdú tanár úr. És ott tanított Szerb Antal, aki az angoltanárom volt, akinek a mai tudásomat köszönhetem. Felsőfokú vizsgám van [Szerb Antal (1901–1945) – irodalomtörténész, író, műfordító. 1943-tól munkaszolgálatos volt. 1945 januárjában Balfon puskatussal verték agyon. – A szerk.]. A jó kedélyű Szerb Antalt mindenki szerette. Olyan feje volt, hogy végigmondta a tanulók nevét, de a Natoneknek örült a legjobban, mert azt nem kellett még egyszer megkérdeznie. A Nagy, Németh és Kiss nevűeket nem kedvelte, de egy Natoneket, azt mondta, könnyű megtanulni. Egyszer azt mondta nekem, hogy ilyen szemtelen izraelitával, mint én vagyok, még nem találkozott. Mert mindig heccelődtem. Ő is heccelődő volt, és én visszaheccelődtem, ezért mondta ezt nekem. De nem volt rosszindulatú.

Voltak jó barátaim, akik kilencvenkilenc százalékban zsidók voltak, többen munkatáborokban haltak meg. Heksch Laci, ma a felesége velem egy házban lakik, a lányának itt van optikai üzlete.

Még mindig összejárunk a családjával. Heimann Pista, sajnos, elpusztult. Nagyon szerettük, az egyik legrendesebb gyerek volt. Günzberger Gyuri családja nagyon jómódú volt. Itthon halt meg már a felszabadulás után. Ő lett az egyik esküvői tanúnk. Keresztény lányt vett el feleségül. Az apja igazán vallásos zsidó volt.

A Hollán Ernő és a Katona József utca sarkán volt egy zsidó közösség, oda jártam táncolni. Zeneiskola volt. Ma is az. Lányokkal nem is nagyon ismerkedtem. Hekschékkal voltam együtt, később lettem férfi. Sokáig voltam gyerek.

Nem is tudom, hogy mi mindent olvastam el gyerekkoromban. Az Aréna út [a mai Dózsa György út] sarkán volt egy kölcsönkönyvtár, ma, azt hiszem, trafik. Az Aréna út és az István út sarkán, csak a másik oldalon, a tizennegyedik kerületben. Ott van egy patika a sarkon. És amellet volt a háború előtt egy kölcsönkönyvtár. Maszek volt. Még gyerekkoromban jártam oda. Minden könyvet megkaptam. Előtte van a tulajdonos, Székely bácsi. Kaptam olyan könyveket is tőle, amiket bekötött, és ráírt más címet, hogy anyám ne lássa, hogy én ilyen szexuális tárgyú könyveket olvasok. De mást is olvastam. Olvastam May Károly- és Verne-könyveket, és mindent, ami a fiúknak akkor tetszett. Komolyabb könyveket már felnőttkoromban olvastam.

Nyáron állandóan Hatvanba jártunk nyaralni a nagyszüleimhez. Arra volt pénzünk még, hogy Hatvanig megfizessük a vonatjegyet. Majdnem minden évben ott voltunk. Ott nem voltak barátok, csak a család. Egy szomszédal tartottuk a kapcsolatot, Schusztéréknak hívták őket. Nem laktak messze, de nem volt lényeges. Aztán később, mikor a nagynéném, a legfiatalabb, Zoltán Tiborné, akkor még Schlesinger Szöszy férjhez ment, akkor őhozzájuk is jártunk. Ott volt a két gyerek és Zoltán Tibor ügyvéd, ő már magasan fölöttünk állt, Hatvan egyik legjobb nevű ügyvédje volt. A felesége titkárnő volt nála, a házassága előtt is egy ügyvédi irodában volt titkárnő. Akkor már nem csak a nagymamáékhoz jártunk, akik nagyon egyszerű emberek voltak, hanem értelmesebb emberekkel is volt kapcsolatunk.

Még mielőtt a fiatal felnőttkorra áttérnék, elmondom, hogy azért jártam kereskedelmi iskolába, mert az volt a célja a családnak, hogy a Hitelbankba kerüljek érettségi után, ahol az apai nagybátyám, Natonek József volt igazgató. Az, akit a nyilasok a Dunába öltek. Oda kellett volna kerülnöm, de 1939-ben, amikor leérettségiztem, már megszületett az első zsidótörvény, és nagy nehezen ő behozott engem szövőinasnak a STAR Kendőgyárba, ami a Petneházy utcában volt Angyalföldön [„Star” Szövött- és Kenderárugyár Rt., korábban: „Star” Szövött- és Kendőárugyár Rt.]. És egy évig szövőinas voltam.

Meg is tanultam. Mi az hogy! Utána beiratkoztam a szövő főiskolába, még akkor be lehetett zsidónak iratkozni. Újpesten volt. Textilfőiskola. Szemmáry [Szemmáry László?] volt az igazgató, még erre is emlékszem. Minden nap reggel 6-tól 2-ig inas voltam a gyárban, 3-tól este 8-ig tanuló az iskolában, este 8-kor biciklin Újpestről jöttem haza az István út 40-be [A Magyar Iparművészeti Egyetem elődintézményében, az 1880-ban létesült Országos Magyar Királyi Iparművészeti Tanodában 1910-ben nyílt egy textilművészeti szakosztály, ahol a harmincas években az iskolában végrehajtott sorozatos tanulmányi reformok mellett korszerű textilkémiai laboratóriumot is létesítettek az oktatás technikai színvonalának emelése érdekében, az intézmény azonban csak a háború után nyerte el a főiskolai rangot. Nem tudható azonban, hogy erről az iskoláról van-e szó, „textilfőiskolának” nem bukkantunk a nyomára. Újpesten azonban volt egy állami textilipari szakiskola. Ez az iskola, mint a korabeli ipari szakiskolák, három éves volt, és a polgári iskola vagy

a nyolcosztályos középiskola negyedik osztálya után lehetett elvégezni. Az ipari szakiskolákat – így nyilván ezt az újpesti iskolát is – az 1938. évi XIII. tc. (A gyakorlati irányú középiskoláról) után négy évfolyamos, felsőbb szaktanulmányok folytatására is jogosító gazdasági – ezen belül: ipari – középiskolákká szervezték át. A képzés érettségivel zárult. – A szerk.].

Megtanultam tehát a textilszakmát. Olyannyira, hogy mikor elvégeztem az iskolát, vettem magamnak egy szövőszéket. Otthon, az István úton megkaptam az egyik szobát szövődének, ott szőttem, aztán eladtam az általam készített szöveteket. Nem volt nagyon jövedelmező, de a szakmát azt jól megtanultam. Akkor már nem volt otthon a nővérem. A szövőszék egyáltalán nem számított nagy befektetésnek, abszolút nem volt megterhelő. Mindig csak annyi anyagot vettem, amennyit egy-két hét alatt föl tudtam dolgozni. És megpróbáltam eladni, és amit eladtam, abból próbáltam megint fonalat venni, és próbáltam megrendelést szerezni, majd jártam a belvárosba, hogy el tudjam adni. Nehezen, nagyon nehezen, de elkelt. Főleg sottis szoknyaszöveteket szőttem, közönséges sottis szoknyaszövetek voltak gyapjúból, félgyapjúból. A minták voltak inkább érdekesek, hogy ki tud érdekesebb mintát kihozni. Azt vásárolták meg. Aztán mikor jött 1944, akkor már ezek se mentek el. Nem tudtam eladni.

1942. október 10-én vonultam be munkaszolgálatra, Galántára. És aznap született az én vejem Németországban, egy német családban. Ha én akkor tudtam volna, hogy ma születik meg a német vejem, akkor nem tudom, mit tettem volna! Hát el nem hittem volna, az biztos. Galántán körülbelül két-három hétig voltam. Utána nagy szerencsémre – mint már meséltem, Kozma Tamás segítségével – elvittek Ercsi mellé a felső-besnyőpusztai gazdaságba, ami a Wimpfen grófnak a gazdasága volt. Ott mezőgazdasági munkát végeztünk. Összesen húszan voltunk, később csak tizenkilencen, mert Vértés Palit, a kis alakulat egyik tagját, a legjobb módú fiút valahová elvitte az apja, akinek készyára volt. Ki tudta menteni a gyerekét, ennek ellenére maradtak még gazdag fiúk ott, akik pénzelték nemcsak a keretlegényt, hanem az ispánt is. Az ispánt, aki úgy fogadott bennünket, hogy „Rohadt kommunista zsidók”. A végén, nyilván az anyagi segítség következtében, mi lettünk a tanya kedvencei. Igaz, hogy dolgoztunk, elvégeztünk minden munkát. Én négy ökröt hajtottam, vetettem, megdolgoztam a földet, az aratásnál cséplőgépnél dolgoztam. De a munka eredményeképpen mindenünk megvolt. Paprikás csirke volt ebédre, amit a mi emberünk főzött, csak nekünk, a Krebsz nevű pék, és volt friss péksütemény, friss kenyér mindennap.

Istállóban laktunk. Az volt kialakítva hálósobának, de eltűrtünk mindent. Emeletes ágyak voltak, én a felső emeleten aludtam. Mellettem feküdt Schreiber Jancsi, aki valamikor velem járt iskolába. Nagyon okos gyerek volt, egyetlen hibája, hogy nem akart mosakodni. Az aratás olyan piszokkal járt, hogy fekete volt az arcunk a portól, és ő úgy feküdt le, ahogy eljött a géptől. Nem tudom, miért. Később magyarosított, és vezető állása volt Kádár mellett. Nagy kommunista lett. Ezt csak mellékesen jegyzem meg.

Gyakran jártunk haza szabadságra. Minden három hónapban haza tudtam jönni. Felváltva jártunk haza, nem egyszerre. A család is látogatott. Akkor volt egy kis menyasszonyom, ő is járt látogatni. Szegényt, aztán elpusztították Auschwitzban. Saját hibájából került ki, mert az anyját elvitték, és ment az anyja után két hét múlva. Nem találkoztak. Az anyja megszökött, visszajött, a lányt pedig elvitték Auschwitzba. Az anyja itthon volt, betegségben halt meg később. Szóval aránylag egész jó volt a helyzetünk, összehasonlítva a többi munkaszolgálatossal, akik kikerültek a Kárpátokba, Erdélybe és Oroszországba, ahhoz képest csak hálás lehettem a sorsnak, hogy ott voltam.

Először zsidó házban [lásd: csillagos ház] laktunk, odavettünk rokonokat, az egyik nagynénémet, Schlesinger Jolánt, aki később Schwarz Richárdné lett. Odavettük a családot, akkor már kétszobás-fürdőszobás lakásunk volt. Ez az István út 40-ben volt. A másik család is négytagú volt, és mindenkinek volt egy-egy szűk szobája. Aztán Schlesinger Jolánék elköltöztek, hogy hova, azt már nem tudom. De túléltek a háborút. Mi később a nővérem segítségével – mint svájci védettek – elköltöztünk a Katona József utca 41-be, ahol már más családdal laktunk egy szobában. Az akkor sok volt, és onnan láttuk a Duna parti szörnyűségeket, többek között a saját nagybátyám és unokaöcsém a halálát, Natonek József és Gyuri Dunába lövését. A szüleimet a nővérem mentette meg úgy, hogy odament az egyik nyilashoz, és az a nyilas – úgy látszik – megértette a szomorúságát. Kihivatta a szüleimet a pincéből, és visszamentek a védett lakásba. Ott találkoztunk újra. Mert később én is visszatértem oda.

1944. október 23-ig voltam a felső-besnyőpusztai munkatáborban. Október 23-án, a Horthy-proklamáció napján elhatároztam, hogy másnap megszököm [A Horthy-proklamáció pár nappal korábban, 1944. október 15-én hangzott el. – A szerk.]. Nekem elég volt, éppen két éve voltam akkor bent. 24-én megszöktem, és a háború utolsó hónapjaiban Budapesten bujkáltam. Bár többször lebuhtam, de családi összefogással, Erzs testvéremmel az élen, kihúztuk a felszabadulásig. Mindig megmenekültem. Sokszor segített a testvérem, szegény anyáméknak is Erzs segített megszökni, amikor elvitték őket. Rendkívüli volt! Nagyszerű ember volt.

Lejártunk az óvóhelyre. Ott lettem férfi az óvóhelyen. Egy szomszédlánnyal. Nekem egész új volt, a nő csalt bele a dologba. Nálam idősebb volt, erre emlékszem még. Nem tudom, mi lett vele.

Aztán jöttek újra a nyilasok, megint elvittek bennünket, én is elkerültem a védett házból. A Kálvin téri templom tornyában bujkáltam. A házmester bújtatott el, aki apámat ismerte, mert apám a nyilas időben ott volt kapus a Kálvin téri áruházban [Fenyő Áruház], a templom mellett. Persze keresztény ember volt, nagyon rendes, jóra való, de nagyon félték őket is. El is pusztultak a végén. Ezt én már csak akkor tudtam meg, amikor már meghaltak.

Az oroszok január 14-én értek a Katona József utcába, akkor volt apám születésnapja, azért emlékszem pontosan. Rá három-négy napra visszamentünk az István út 40-be, ahol egy falusi család lakott, de egy-két napon belül visszamentek a vidéki lakásukba. Úgyhogy visszakaptuk a lakást. Bizonyos dolgok hiányoztak, de akkor nem foglalkoztunk evvel. Otthon voltam, és elkezdtem dolgozni. Kezdődött az új élet.

Még emlékszem rá, hogy amikor már felszabadultunk, odamentem a Kálvin térre krumpliért, mert ők vidékről kaptak. Útközben az oroszok betereltek egy kapualjba. Akkor gyűjtötték az embereket, akiket elvittek Oroszországba dolgozni [lásd: malenkij robot]. Megszöktem tőlük is, és szerencsém volt. Mert még utánam is lőttek, de nem találtak el, és hazavittem a krumplit. Ezt is túléltem.

Vissza kell térnem 1943-ra, amikor munkaszolgálatos voltam. Mint említettem, igen jó dolgunk volt. Jóban voltunk az ottani paraszttal. Egy parasztcsaláddal jártam át, ahol volt egy lány, akit gondoltak, hogy majd ha vége lesz a háborúnak, akkor esetleg hozzám adják feleségül. Sokszor ott vacsoráztam, de otthonról is kaptam mindenfélét, vagy hoztam magammal. Annyira jól etettek, hogy sárgaságot kaptam. A tábor zsidó orvosa gyorsan fölküldött Budapestre. A Hungária körúton lévő Honvéd Kórházba kerültem, egy nagy kórteremben voltunk vagy tizenhatan. A zöme sárgaságban volt. Többek között ott volt egy fiú, Mautner Ervin, akivel jó barátságba kerültem, neki

is sárgasága volt. Bejártak hozzá a szülei meg egy lány, aki állítólag a menyasszonya volt. Hozzám csak az anyám járt be, mert akkor nem volt senkim már. És anyámmal mindig láttuk, hogy ebben a családban vita és veszekedés van, főleg a lánnyal. Nem tudtuk, hogy miért. Nem a mi dolgunk volt. Egyszer anyám jött be hozzám a kórházba, és a villamoson találkozott evvel a lánnyal. Anyám olyan természetű volt, hogy megkérdezte, hogy „Ugyan mondja már el, hogy mi van maguk között!”. És akkor elmondta a lány, hogy azok jómódú emberek, ő meg szegény, és emiatt van a vita állandóan, a szülők nem akarják, hogy tartsák a kapcsolatot. Azt mondta anyám a lánynak, hogy „Tudja mit, kislány? Üljön át a fiam ágyához!”. Amikor anyám elmesélte, majd’ az ágy alá süllyedtem szégyenemben.

Ez 1943 decemberében történt, karácsony és újév között. Már én is meggyógyultam, ez a fiú is. Azt mondta a fiú, hogy még szilveszterkor nem vonul be, én is betegállományban vagyok, és hogy náluk valahol lesz egy buli szilveszterkor, menjek oda. Mondtam, hogy nagy örömmel. Csak egy kérése volt, hogy neki van az a kislány, akit én láttam már a kórházban, az közel lakik hozzám, kísérem el, mert fél eljönni késő este arra a környékre. Át is mentem a kislányhoz, és mondtam neki, hogy ez a Mautner Ervin kívánsága. Mondta, hogy nagyon köszöni – és én elkísértem. Ott táncoltam vele, s mikor vége volt a bulinak, akkor kérte Ervin, hogy kísérem vissza. Minthogy ő is az István úton lakott, én is, visszakísértem.

Visszatértem munkaszolgálatos társaimhoz. Egyszer kapok egy levelet anyámtól a munkaszolgálatba, hogy „Képzeld el, nálunk volt ez a kislány, és szeretett volna odaköltözni, mert a ház, ahol laknak, nem zsidó ház, és a mi házunk zsidó ház. De nem tudtam odavenni már, mert a testvérem, a [Schwarzné Schlesinger] Jolán a családjával szintén keresztény házban lakott, és ők már odaköltöztek hozzánk. Úgyhogy egyik szobában ők laknak, a másikon mi lakunk, oda már több nem tud bejönni”. Gondoltam magamban, ha már ez a kislány ott volt, írok neki. És írtam. És visszaírt, hogy milyen bajban volt, de már el van intézve, a Murányi utcából, ahol keresztény házban laktak, átköltöztek az István út 39–41-be, egy zsidó családhoz, Faragóékhoz.

Én, mint említettem, 1944. október 23-án megszöktem, és otthon voltam. Egyszer hallottam, hogy viszik a lányokat munkaszolgálatra. Gondoltam magamban, hogy elmegyek, és elköszönök ettől a kislánytól. Elmentem az István út 41-hez, és jött ki ez a kislány az anyjával, hogy megy bevonulni. A kislány valahogy szájon csókolott, és én visszacsókoltam. Ez nekem olyan jó emlék maradt, hogy azt mondtam anyámnak: „Látod, anyám! Ha ez a kislány visszajönne, ezt elvenném feleségül.” Visszajött, elvettem feleségül, és ötvenhét évig éltünk együtt boldogan.

Ő volt Adi, Klein Adél. A szülei nagyon fiatalon házasodtak. Az édesanyja, Weiss Aranka tizenhat éves volt, amikor férjhez ment, és tizenhét éves volt, amikor Adi 1921-ben megszületett. Az édesapja, Klein Dezső lehetett húsz éves, taxisofőr volt. Az anyja szerintem négy elemi, de lehet, hogy nyolc elemi járt [Föltehetően nem nyolc, hanem hat elemi. – A szerk.]. Nemigen volt róla szó, de hogy tanulatlan volt, azt tudom. A lányukat viszont taníttatták, le is érettségizett a Zsidó Gimnáziumban. Pestiek voltak. Adi Pest mellett, Cinkotán [Cinkota – nagyközség, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., 1920-ban 12 600 lakos. 1950-ben Budapesthez csatolták. – A szerk.] született, de hamar Pestre költöztek, mert a mama egy pékhez került az István úton. A Murányi utcában laktak. A lányával együtt vitték el [Szálasi 1944. október 22-én elrendelte, hogy minden 18 év 40 év közötti zsidó nő jelentkezzen „sorozásra”, és október 26-ig körülbelül 10 000 budapesti zsidó nőt szerveztek munkaszolgálatos századokba, és dolgoztatták őket Budapest környékén. Az orosz

csapatok közeledtére a még életben maradt nőket Budakalászcra vitték, és onnan vagy nyugat felé hajtották, vagy vagonokba rakták, és deportálták. – A szerk.]. Előbb pár hétig Budapest környékén – nem tudom, pontosan hol – dolgoztak a nők, és onnan kezdték kivinni őket Németországba. Adi az édesanyjával Spandauban, egy lőszergyárban dolgozott [Spandauban, Berlin egyik külvárosában egy hatalmas börtön volt, amely ez idő tájt munkatáboroként működött, az ide deportáltak egy, a táborból néhány kilométerre lévő hadiüzemben dolgoztak. – A szerk.]. Egyszer egy lövedék felrobbant a kezében, és a nyakát hátul megsértette. Hogy azután hogy robbant föl, hol robbant föl? A kezében vagy hátul, a háta mögött? Nem tudom megmondani. A sebhely élete végéig megvolt. A végén Berlinben szabadultak föl. Az oroszok jöttek be oda. Közel nem volt olyan rossz a helyzetük, nem akarták elvinni őket. Valamikor június-júliusban engedték szabadon őket. Gyalog meg vonaton hetekig tartott az út hazafelé.

A mama később [Már a háború után. – A szerk.] sajnos megcsalta a papát, el is váltak, aztán hozzáment ahhoz a férfihez. Polgári esküvője volt. Onnan gyerek nem született. A férje Stern Miklós vízvezeték-szerelő, ez volt a szakmája, de vizet akkor szerelt, mikor én, azt hiszem. Egy mulatóban volt portás. Az anyósom nyugdíjig egy péknél dolgozott. Ott lakott a Murányi utcában, és nagyon gyakran járt hozzánk, aztán odaköltöztek velünk a Lövölde térre.

Válás után Adi édesapja lement Bonnyára. Bonnya Somogy megyében van, a Balaton és Kaposvár között, ott élt az eredeti családja [Bonnya – 1949-ben 900 lakossal rendelkező kisközség volt. – A szerk.]. Jómódú zsidó család volt. Mindenkit elhurcoltak, a szüleit, a testvérét, Klein Lajost, a feleségét, annak a tizenegy éves kislányát. Mindenki elpusztult. És ottmaradt a bonnyai lakás, a ház. Már házasok voltunk Adival, amikor apósom oda lement, hogy átvegye a lakást, a házat, lekísértem, emlékszem. Át is vette, de annyira egyszerű ember volt, hogy nem volt képes tovább vezetni az üzletet. Pedig volt hentesüzlet meg péküzlet meg minden. Az ottani mozi kezelését vette át, mozis lett. Elvett egy parasztasszonyt, aki nála idősebb volt, hogy valaki gondoskodjon róla. Nem volt jelentős ez a kapcsolat. A nő aztán meghalt, az apósom meg elköltözött Bonnyáról Látrányba. Az is egy Somogy megyei falu [Látrány – kisközség, Somogy m., 1960-ban 1500 lakossal. – A szerk.]. Minden évben meglátogattuk. Ott is mozis volt, a felesége meg postás. Mert ott is megnősült, hogy ne legyen egyedül, és áttért. Mert ott csak keresztények között élt, és megkívánták az asszonyok, hogy térjen át. De zsidó maradt, csak a keresztény temetőben van eltemetve. Oda várta a feleségét is, de ő később halt meg. Ki volt írva már a felesége neve, de nem ott temették el. Mikor ott voltunk, akkor olyan rossz állapotban volt a sír, hogy bele lehetett látni, elcsúszott a kő. Rendbe hozattuk, de már nemigen jártunk le. Amíg élt, addig mindig. Az 1970-es években halt meg.

És most a házasságom története. 1945-ben meleg nyár volt. Azt hiszem, július volt, amikor az István úton egész véletlenül találkoztam Adival, aki a nyakamba ugrott. Nem tudtam, hogy megjött. Összetalálkoztunk, még aznap följött a lakásomra, és a szövőszék mellett csókolóztunk. Előtte [1943-ban] a kórházban láttam, szilveszterkor táncoltam vele, aztán elbúcsúztam tőle. 1945 júniusában hazajött, és júliusban újra találkoztunk. És júliustól aztán egészen szeptember 30-ig együtt voltunk, ismerkedtünk. Tehát három-négy hónapig jártunk együtt. Jártunk!? Találkoztunk, én fölmentem hozzájuk, ő följött hozzám. Még akkor nem volt mozi meg ilyesmi. Még semmi sem volt, nemigen lehetett szórakozni. Az elhatározásunk megszületett már július-augusztusban, és szeptember 30-án volt a házasságkötésünk. Polgári esküvő volt. Jól emlékszem, hogy a saját maga által varrt ruhában volt. Nagyon elegáns. Mert szabónő volt, ő azt is kitanulta. Csak a két tanú volt

jelen. Bánát Zoli, volt munkaszolgálatos társam volt az egyik tanú, a másik meg Günzberger Gyuri, aki iskolatársam volt. Utána ebéd volt otthon, az István út 40-ben. Az édesanyám csirkepörköltet csinált nokedlival. A szüleim voltak ott, az ő édesapja, édesanyja, és hát ő, a fiatal, gyönyörű feleségem.

1995-ben az ötvenéves házassági évfordulómat egy esküvővel szenteltem meg, miután 1945-ben nem lehetett egyházi esküvőm. Ez a Dohány utcai templom kistemplomában volt. Fröhlich Róbert volt a rabbi. A tanúk pedig az egyik vejem, Robi és a német unokám, Andreas. Még akkor egészségesek voltunk. És boldogok. Mindig boldogok voltunk.

Az esküvő után albérletben laktunk, a tizennegyedik kerületben, az Abonyi utca utáni második mellékutcában. Ott lakott a sarkon Rákosi Mátyás. Amikor mentünk, mi toltuk a kocsit, amin volt egy szekrény, amit a mamájától kapott, megállítottak és igazoltattak, hogy mit csinálunk ott. Egy dúsgazdag rövidáru-kereskedőhöz mentünk, akinek a Garay utcában volt nagykereskedése, onnan ismertem. Ez egy nagyon nagy lakás volt, négy vagy öt szobás. Mi az udvari szobát kértük és kaptuk meg. Előttünk egy orosz katonatiszt akart beköltözni, be is költözött, és amikor mi jöttünk, nem akart beengedni már a háziasszony, hogy itt lakik az orosz. És az orosznak megmondtuk, hogy most volt az esküvőnk, értett valamit németül meg magyarul meg mindenféle nyelven, azt hiszem, ő is zsidó lehetett. Kiköltözött, és átengedte nekünk a szobát. Ezek a nagykereskedők rém gonosz zsidó emberek voltak. A gyerekeik rendesek voltak, csak az öregasszony volt egy ördög, és egy év után átköltöztünk az István út 40-be. Az anyámék mellett lakott az Erdős néni, aki elment a lányához Belgiumba, és akkor szabaddá vált a lakása, odaköltöztünk anyámék mellé. Pár ezer forintért meg lehetett szerezni, nem tudom, hogy honnan került a pénzünk hozzá.

A feleségem érettségi után szabónő lett, az ügyesebbek közé tartozott. Volt neki egy szabó kisiparos műhelye is, mikor már együtt voltunk. Kiváltottuk az iparigazolványt. Egy textiles meg egy szabónő. De akkor én már egy gyárban dolgoztam mint textiltechnikus, evvel nem foglalkoztam. Adi aztán elkerült a játék-nagykereskedelmi vállalathoz. Nem volt szakember, de akkor mindenkit alkalmaztak, aki jelentkezett. Onnan átment a Nemzeti Bankba tisztviselőnek az 1950-es évek elején. Oda Erzszi nővérem vitte be, mert Erzsikém akkor már bankos volt, és volt ismeretsége. Adi állandóan tanult, megtanulta a könyvelést és az adminisztrációt, és megtanult franciául. Onnan került át a Kultúrához [Kultúra Külkereskedelmi Vállalat] már ellenőrzési osztályvezetőnek. Jól befutott, okos asszony volt. Onnan ment nyugdíjba is. Nyugdíj után kicsit varrt, de hát inkább csak a családnak egy-két dolgot. Akkor én már maszek voltam, tűrhetően kerestem.

Adi sosem volt párttag. Be akarták szervezni, de sose volt kedve hozzá, és sikerült, hogy se a játéknagykernél, se a Nemzeti Banknál nem lépett be a pártba. És miután a főnökei se voltak nagy pártemberek eleinte, csak később a Fekete [Fekete János a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese volt. – A szerk.] lett az, de nem erőszakolták soha, és a Kultúránál sem erőszakolták, hogy párttag legyen.

Adi családja egyáltalán nem volt vallásos. Nem tartottak semmit. Én tanítottam őt a dolgokra. A zsidósághoz való ragaszkodás mindenképpen megvolt. Ünnepeket már mi se tartottunk, mert akkor már a háború után voltunk.

Egyszerűen nem emlékszem vissza arra, hogy miből éltek a szüleim a háború után. Akkor már én is dolgoztam, hamarosan a nővérem is, segítettük őket. Az persze nem volt elég, mert nekünk is még nagyon gyöngye keresetünk volt. Apám vásárolt, ha jól emlékszem. Akkor is a régi cikkeivel foglalkozott, babaholmikát árult, és járta a vidéki vásárokat hatalmas nagy csomaggal. Annyira nem volt pénzük, hogy a szemet a hatvan- vagy hetvenéves apám a hátán hozta haza a szenespincéből. Az utcán vettem el tőle a zsákot, amikor találkoztam vele, hogy dehogy engedem meg, hogy ő vigye a tüzelőt. Apám 1964-ben halt meg, rákban, az Amerikai úti kórházban.

Anyám a nyolcvankettedik évében, szörnyű kínok között halt meg egy combnyaktörés következtében. Nem kelt már föl, elfekvő beteg lett, ami idős embereknél ma is gyakran előfordul. A kórházakból mindig el kellett vinni, annyira rossz beteg és olyan hangos volt. Mégis kórházban, a Szent János Kórházban halt meg. Szinte a nővérem és az én kérésemre kapott fájdalomcsillapítót még egyszer, közvetlen az előző fájdalomcsillapító után, és úgy látszik, ezt már nem viselte el a szíve. A karjaimban halt meg 1977. december 14-én.

A háború után folytattam a szövést otthon a lakáson, de aztán láttam, hogy ez már nem üzlet. Rövid ideig csináltam. Tehát a maszekolás után elmentem Pesterzsébetre a Jutta Kendergyárba technikusként. Ez 1947-ben lehetett. Onnan átkerültem az újpesti Kender Jutagyárba, és ott már osztályvezető-helyettes voltam, ahonnan átkerültem a RAGI-hoz [Ruházati Anyagátvevő Gazdasági Iroda]. Ez minőségellenőrző cég volt, a Belkereskedelmi Minisztérium egyik vállalata.

A RAGI-nál a főnököm, az osztályvezetőm Münz Rudolf, aki ügyesebb volt, mint én, mert nagyon hamar átkerült a MERT-be [Minőségellenőrző Részvénytársaság], a Külkereskedelmi Minisztérium minőségellenőrző vállalatához. Ő ott igazgató lett. Rövid időn belül átvitt engem a RAGI-ból oda [1949], mert igen jó barátok lettünk.

A háború után én a szocdem pártba léptem be, és a szocdem párttal automatikusan kerültem be a kommunista pártba [lásd: Magyar Dolgozók Pártja (MDP)]. Én mindig liberális voltam. Apám is liberális volt. Az „Esti Kurir”-t járatta, amelynek Rassay Károly volt a szerkesztője [Rassay Károly (1886–1958) – politikus, lapszerkesztő. 1921-ben megalapította a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Pártot. Mint a polgári demokrácia híve és mint mérsékelt, több esetben a kormányokkal szemben lojális, de a szélsőjobboldali és németbarát irányzatokkal szemben álló ellenzéki képviselő hallatta szavát a parlamentben. 1923-ban megalapította és 1944-ig szerkesztette az „Esti Kurir” c. liberális napilapot. – A szerk.]. Apám főleg zsidó témával kapcsolatban levelezett rendszeresen a szerkesztőséggel. Mindig megbánta, hogy levelezett, mindig félt, hogy ebből baj lesz. Hál’ istennek nem lett.

1945 után volt a Murányi utcában Adinak egy ismerőse, az ottani suszter, keresztény ember, aki igazi szocdem volt. Oda jártam politizálni. Nagyon rendes ember volt. Így léptem be a szocdem pártba. És az is maradtam, de hát közben automatikusan sajnos MDP-s lettem, de 1956-ban nem léptem vissza a pártba, és azóta nem is vagyok párttag.

Apám is belépett a pártba. Mint zsidóknak, nem volt más választásunk. Akkor még nem is volt Rákosi sem. Nem volt aktív, otthon nemigen volt téma. És nem tért vissza semmit a valláshoz se. Sőt! De természetesen zsidó temetőbe temettették el rendes szertartással. Apámat is, anyámat is, hiszen a zsidósággal való természetes kapcsolatunkat soha sem adtuk fel.

Mint korábban említettem, a RAGI-ból Münz Rudi barátom vitt át a MERT-hez, ahol Dávid Pista volt az osztályvezető, akitől Münz teljesen indokolatlanul meg akart szabadulni. Igaz, hogy horthysta tiszt volt, de nagyon értette a dolgát. Sokkal többet tudott, mint én. Vele együtt dolgoztam egészen 1956-ig, amikor ő magas beosztású ember lett, ő lett a vállalat forradalmi tanácsának [lásd: munkástanács] az elnöke. Mindenki szerette, de aztán kirúgták, amikor újra a baloldal került előtérbe. Elkerült onnan valamelyik textilgyárba csomagolósnak, én meg osztályvezető lettem ott. Egyszer kimentem abba a gyárba minőségellenőrzésre, és ott találkoztunk. Akkor azt mondta, hogy „Neked köszönhetem, hogy itt vagyok”. Azt hitte, ezt meg is mondta, hogy én besúgtam őt. Soha nem súgtam be, annál sokkal jobban kedveltem. Még előbb mondta [1956 után], hogy én biztos megint kommunista leszek, én pedig váltig hangoztattam, hogy nem lépek be a pártba, és nem is léptem be. Egyrészt, mert őt kedveltem, másrészt azért, mert szavatartó ember voltam, harmadszor azért, mert nem bíztam a pártban, mert már láttam, hogy milyen gazemberség folyik a párton belül.

1959-ben átkerültem a Hungarotexhez. Az 1960-as évek végén – még ezt is el akarom mesélni – kinn voltam Etiópiában, egy vásárt rendeztem. Mikor jöttem visszafelé, föl hívtam Münz Rudolf igazgatómat, és elmondtam, hogy hazafelé elmegyek Izraelbe a rokonaimhoz – mert voltam vele olyan jóban. Azt mondta, hogy „Ne csináld, mert ebből csak baj lesz, ebből biztos nagy baj lesz” [Magyarországnak 1967–1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellel. – A szerk.]. És én azt mondtam: „Jó, ha azt mondd, hogy ne csináljam, akkor nem fogom csinálni.” De nem volt igaz, mert elmentem Izraelbe feketén, és találkoztam az összes rokonommal már akkor. Elmentem Athénbe. Elmondtam az athéni izraeli követnek, hogy ki vagyok, mi vagyok, hogy énnekem ott rokonaim vannak, magyar vagyok, és én eddig legálisan nem mehettem oda, és most sem megyek legálisan, ne írják be sehova. Olyan vízumot kaptam, ami nem volt benne az útlevelemben. Így aztán Athénben fölszálltam a repülőgépre, és elmentem Izraelbe a saját pénzemre, és találkoztam valamennyi rokonommal.

Akkor semmi nem történt velem. Nem rúgtak ki, de észrevehető volt a karrieremben. Osztályvezetői beosztásom volt, de nem voltam kinevezve. Alig volt jobb fizetésem, mint az egyszerű beosztottaknak. Arról volt szó, hogy kirendeltségre fogok menni, de az osztályvezetőm, aki egy dúsgazdag családnak volt a sarja, és a felesége dettó, megjátszotta magát nagy kommunistának, és egészen biztos, hogy ő tett rám panaszt. Ő aztán elkerült Bécsbe a kirendeltségre. Állítom, hogy besúgó volt. Ő is, és az utóda is. Pedig rám szükség volt a vállalatnál, mert igazi kereskedőnek tartott mindenki. A vezérigazgatóm, aki híres volt a külkereskedelmi tudásáról, szintén nagyra becsült, és a főkönyvelő is, de kinevezésről és kirendeltségvezetésről szó sem lehetett. Biztos, hogy mások is megtudták, mert én Münznek elmeséltem. El tudom képzelni, hogy Münz – és nem bánám, hogy most, hogy ez a nagy fölülvizsgálat van, megnézhetném – engem beárult. És persze tudták, hogy én nem léptem vissza a pártba, hogy én nem vagyok igazi kommunista.

Elmesélek egy másik dolgot. A Hungarotextől egyszer a belügy behívott, hogy én leszek az első, akit kiküldenek hivatalosan Izraelbe, hogy ott üzletet csináljak. Behívtak, és ott egy szobában, ahol semmi az égvilágon nem volt a falakon, egy üres szoba volt egy asztallal és két széssel meg egy pasas, aki biztos be akart szervezni, mert az volt a kérése, hogy én nézzek körül ott [azaz Izraelben]. Első kérdése, hogy vannak-e rokonaim. Persze tudta, hogy zsidó vagyok. Mondtam, hogy vannak rokonaim, de nem tartom velük a kapcsolatot. Ez lehetett az 1970-es évek elején.

Amellett, hogy én nagyon szerettem a rokonaimat, nem leveleztem velük, mert nem lehetett. Nem telefonáltam, mert nem lehetett. De boldog voltam, hogy elmehetek újra Izraelbe, és találkozhatom megint a rokonaimmal. És találkoztam is velük. Amikor hazajöttem, elmentem ehhez az elvtárshoz a belügybe, mert ez volt a megállapodásunk, és azt mondtam, hogy nem találkoztam senkivel, mert nem tartom velük a kapcsolatot. És azokkal a zsidó kereskedőkkel, akikkel én boltot akartam csinálni, még konkrét üzletet nem csináltam. Szóval be akartak vonni ebbe a társaságba, de nem sikerült, mert semmit nem mondtam.

Ezután is voltak külföldi utak, de nem lettem soha kinevezett osztályvezető. Úgy volt, hogy kirendeltségre kerülök vezetőnek Indonéziába, és nem kerültem kirendeltségvezetőnek, pedig már be voltam jegyezve mindenhova. Elmentem a külkerbe a személyzetishez, aki gyerekkori ismerősöm volt. Ott jöttem rá. Az István út 40-ben a harmadik emeleten lakott, a szabónál volt inas. Ott volt egy Rácz nevezetű keresztény szabó, egy csuda ember, csak zsidókat mentett. És ez a fiú ott dolgozott mint inas, és ő lett a személyzetis a külkerben, és neki meséltem el a dolgokat. Ez mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy én nem kerülhettem Indonéziába. Egész biztos.

Aktív koromban a Hungarotextől beutaztam a fél világot. Keletre legtávolabbi pont volt India. Legnyugatabbra volt Kanada. Legdélebbre volt Etiópia. Északon pedig Svédországban, Finnországban, Norvégiában jártam. Az 1970-es években jártam Indiában. Főképpen műszaki textilcikkkel foglalkoztam, jelen esetben nyers jutával és jutazsákkal. Amikor Indiában voltam, akkor elsősorban vásárolni akartam. Indulásom előtt a kirendeltség segítségével egy előzetes versenyfelhívást tettem közzé, ami megjelent az ottani újságban. Ennek következtében a zsák- és jutakereskedők sorban álltak a kirendeltség és a szállodám előtt, hogy minél hamarabb beszélhessenek velem. És mindenki egymás alá kínált, ennek következtében életem legjobb üzletét kötöttem.

Saját kérésemre mentem el nyugdíjba hatvanéves koromban. Nem akartak elengedni, mert nagyon kedvelt engem a főosztályvezetőm meg az igazgatóm. Tündér volt, a férje zsidó volt, ő keresztény, abszolút filozsemita. Ővele is nagyon őszinte voltam. Egyszer meg is kérdeztem, hogy hogyan lehetnek ezek a dolgok, és nem válaszolt. Éreztem, hogy tud valamit, de nem mondja meg. Tehát önként mentem nyugdíjba, és mindjárt el is kezdtem dolgozni mint nyugdíjas. Előbb a Hungarotexnél, aztán onnan egy vagy két év múlva átkerültem a Huniversal nevű céghez, ami a Gellért-hegyen volt. A Hungarotexből jöttek oda emberek. Az igazgató is valamikor hungarotexes igazgató volt. Ott már kezdtem kialakítani a magam maszek világát. Még dolgoztam egy évig ennél a cégnél, de megmondtam az ügyfeleimnek, hogy én hamarosan eljövök, és szeretnék velük mint magánvállalkozó továbbra is kapcsolatban maradni.

1989-ben kiváltottam az iparengedélyemet, külkereskedelmi irodát nyitottam, és ezekkel a külföldiekkel, akik nekem régi jó barátaim voltak, tovább üzleteltem, és nagyon jól ment. Mert nagyon rendesen dolgoztunk, én mindig becsületes voltam. Ezt nagyra értékelték a partnereim. Árut vettem és eladtam. Főleg használt polietilén, polipropilén termékek, közértkosarak meg ládák darálékát és hulladékát, amit feldolgoztak, és azt nagyon jól el lehetett adni. Ez nagy üzlet volt, nagyon keresték a piacon. Aztán később újra dolgoztam a Kender Jutával, polipropilén zsákot adtam el.

Amikor Adi 1997-ben betegeskedni kezdett, akkor adtam fel. A feleségem betegsége rettenetes teher volt. Mindent abbahagytam, csak őt szolgáltam ki. Szerintem Parkinson-kórral kezdte, mert

nagyon remegett a feje, a keze. Rendkívüli félelemérzete volt állandóan. Négy-öt évig tartott. Jártunk az ideggyógyászatra, rendszeresen infúziókat kapott. Mindaddig, amíg nem volt az a szerencsétlen dolog, hogy bevittem infúzióra, és nem volt már bent a régi doktornője, mert szülési szabadságra ment, így egészen más osztályra került, ahol elesett, és betörte a fejét. Betették egy zárt osztályra, és a zárt osztályon effektív megbolondult. Akkor már azt mondták, hogy Alzheimer-kór. Végül az Amerikai úti kórházban helyeztük el, amikor már olyan állapotba került, hogy nem tudott magáról. 2002. augusztus 31-én halt meg. És még mindig odavagyok. Nélküle nem élet az élet.

1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] még a MERT-nél dolgoztam. Azon az estén, amikor a Sztálin-szobrot ledöntötték, tehát az első napon, Adival moziban voltam a Bethlen téren, már nem emlékszem rá, mit láttunk. Hallottuk, amikor húzták a Sztálin szobrát nagy zajjal ott végig az István úton. Erősen zavarta az előadást. Nem tudom, aztán hova vitték. Ez 22-én este volt [Natonek Imre rosszul emlékszik, ez október 23-án este történt. – A szerk.].

Október 23-án bent voltam a hivatalban, és úgy volt, hogy csatlakozunk a felvonulókhoz ott, a Belvárosban. A hangulat nagyon jó volt. Nagy részben entellektüel, ötödik kerületi dolgozók voltak, és azt hittük, hogy ez simán fog lemenni, de sajnos 1956-ban a nyilasok is erősen mozgolódtak. Félttem tőlük. Az István úton, ahol laktam, sok nyilas kölyök volt. Másod- vagy harmadnapra az utcán meg is támadtak, hogy „Rohadt zsidó!”. De aztán nem bántottak. Hazamentem, és megbeszéltem Adival, hogy innen elköltözzünk. Másnap vagy még aznap az egész család átköltözött a Murányi utcába az anyósomhoz. Ott aludtunk, és négy-öt napig, amíg vége nem volt a nagyon zűrés dolgoknak, addig ott voltunk. Utána hazaköltöztünk. Az István út 44-ben, ahol a kocsmá van, ott a tetőre fölmásztak ezek a nyilas gyerekek, és ott fönn zsidóztak. Meglehetősen félelmetes volt.

Én nem vettem részt semmiben, mert az volt az érzésem, hogy a nyilasok fogják átvenni a hatalmat. Szerencsém volt, nem a nyilasok, hanem Nagy Imre először, aztán Kádárék vették át a hatalmat. Ennek ellenére nem léptem vissza a pártba. Valahol eldobtam a tagkönyvemet. És benn az irodában még sokáig folyt a beszélgetés. Említést tettem Dávid Pistáról, aki a forradalmi tanács elnöke lett [A forradalmi tanácsok a települések közigazgatásának irányítására alakultak 1956 októberének vége felé. Itt nyilván a vállalati munkástanácsról van szó. – A szerk.], és ővele nagyon pozitív vitát folytattunk. Ő természetesen mint régi horthysta, azt hitte, hogy meg fog változni a világ teljesen, és Magyarország jobbra fog haladni. Szegényt egy év múlva kidobták a vállalattól, ezt már említettem.

Hallottuk, tudtuk, hogy megtámadták a Köztársaság téri pártszékházat a szélsőjobbosok [Sic! – A szerk.], és megöltek embereket [lásd: Köztársaság tér, 1956]. Főleg kiskatonákat, akik őrizték a kaput. Akik tulajdonképpen nem párttagok voltak, hanem aktív kiskatonák, akiket kirendeltek az épület védelmére. Amit hallottunk a pártház támadásáról, nagy félelemmel töltött el engem meg az egész családomat. És beigazolódottnak láttuk, hogy a nyilasok fognak mégis visszajönni.

Volt szó kivándorlásról, hogy Erzsébet testvéremmel és a családjával együtt próbálunk kimenni. De nem tettük, hiszen a szüleink nem tudtak volna velünk jönni, mert megártott nekik már 1944 is. Nem voltak olyan állapotban. Bár nem voltak túl öregek. Apám 1887-ben született, és akkor hatvankilenc éves, anyám, aki 1892-ben született, hatvannégy éves volt. Nem akartak jönni, és nem akartuk itt hagyni őket, ezért úgy döntöttünk, hogy marad mind a két család.

Meglehetősen sokan kivándoroltak körülöttünk már a háború után is [lásd: kivándorlás és külföldre szökés], és 1956–57-ben is [lásd: kivándorlás, disszidálás]. Anyám családjának körülbelül a fele kiment Amerikába és Kanadába. Részben ott haltak meg, részben ott élnek. Főleg Kanadában vannak. Izraelbe az én családom ment. A Frenkel család meg a Fischer család, ahol az asszony Natonek Jolán, a nagynéném és Márta volt a lányuk. Azt hiszem, akkor már férjnél volt. Igen, mert iskolás gyerekei voltak. Tehát ott két család ment ki. Mi itt maradtunk, és Natonek Sándor is.

A lányaimról. Anikó 1948. június 28-án, Gabi 1954. április 17-én született.

Anikó a Kölcsey [Ferenc] Gimnáziumba járt, ott is érettségizett. Érettségi után a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál dolgozott. 1970-ben egy fiatal német orvoshoz ment feleségül, aki a cottbusi kórházban dolgozott mint fül-orr-gégész, ezért ott telepedtek le, és ma már a város egyik legszebb kerületének lakói. Anikó nagyon hamar beilleszkedett. Minthogy a férje, Reinhard a cottbusi kórházban volt orvos, az esküvő után odaköltöztek, a kórháznak egy egyszobás lakásában laktak ketten. Kimondottan szolgálati apartman volt. Még akkor is ott laktak, amikor egy évre rá, 1971-ben megszületett a kisfiuk, Andreas. Emlékszem, hogy amikor megszületett, akkor nálunk, Budapesten, a Lövölde téren festés, nagytakarítás volt, és a legnagyobb zűrben szólt a telefon, és a nagypapa gratulált nekem, hogy „Imre! Te is nagypapa lettél”. Hát nálamnál boldogabb embert nemigen lehetett akkor találni. Cottbus a volt NDK területén van, közel a lengyel határhoz. Az a szellem érződött. Reinhardot mint orvost nagyon megbecsülték. Ebből a lakásból, amit az előbb említettem, hamarosan elköltöztek egy panellakásba, ott már volt két szoba, külön konyha, előszoba. Úgyhogy amíg mi minden évben meglátogattuk őket, külön szobában tudtunk aludni. Aztán egyszer közölték velünk, hogy az orvosok kapnak Cottbusban egy külön alapból egy egészen önálló lakótelepet, egyéni házakkal. Oda mi az építés alatt többször ellátogattunk, és néztük, hogyan épül. Mígnem átköltöztek. Ma is ott laknak. Gyönyörű kertjük, gyönyörű lakásuk van.

Ma már a vejem önálló orvos. Privát praxisa van, de ott a privát praxis is bekapcsolódik az államiba. Úgyhogy fogad privát betegeket is, és fogad biztosítottakat is. Nagyon szép rendelője van, három szobából meg várószobából áll. A legjobb felszerelése van. Anikó, mielőtt megnyílt ez a rendelő, kimondottan orvosi műszerek és orvosi berendezések eladásával foglalkozott. Egy nagy berlini céget képviselt az akkori NDK-ban. Nagy ismeretségre tett szert ezáltal, aztán ezen keresztül Reinhard is. Cottbus egyik legnagyobb utcájában van a rendelője, ami jól megy. Reggel 7-kor már sorban állnak a betegek, 8-kor nyit, de ő ott van $\frac{1}{2}$ 8-kor, és már elkezdi. Van, amikor 7-re már ott van, és este 8-kor ér haza. Minden hónapban egy hetet ügyeletet. Akkor éjjel-nappal bent vannak, vasárnap is. Mind a ketten rendkívüli módon le vannak terhelve. Anikó is itt dolgozik, ő az egésznek a szervezője. Ő tartja kézben a fizetéseket, a bankokkal tartja a kapcsolatot, a szállítókkal, akik szállítják az anyagot. A férje csak a betegekkel foglalkozik, minden egyebet ő csinál.

Két gyerekük van. Andreas mint az apja, szintén fül-orr-gégész. Eddig a cottbusi kórházban volt, és most hallottam, a napokban hívott föl, hogy Berlinbe megy egy kórházba. Már megvan a szerződése, ott fogja tovább gyakorolni a szakmáját. Mint ahogy hallom, a főnökei igen meg vannak vele elégedve. Az operációknál már egyedül volt sokszor, vagy ő volt az irányító orvos. Mandulaműtétekkel kezdte, aztán egyre nagyobb műtéteket csinált. Most Berlinben kapott állást. Ott fogja letenni a szakvizsgát, mert Németországban a szakvizsga után kapja csak meg a doktor előnevet. Nem úgy, mint Magyarországon, ahol aki az egyetemet elvégezte, az mindjárt megkapja.

Andreas sokáig volt Magyarországon, mert Magyarországon járt másfél évet egyetemre. Már kétéves korától nyaranta Magyarországon nyaralt, Gabi vigyázott rá az iskolai szünetekben. Amikor Gabinak megszületett az első gyereke, Judit, velük járt nyaralni, Ezért beszélte a magyar nyelvet olyan jól, még ma is szépen beszél. Néha persze hibázik, de akkor kijavítom. De mindent el tud mondani magyarul is. Egy igazi nyelvtelenség, mert Portugáliában volt egy hónapig, és gyönyörűen megtanult portugálul, angolul tökéletesen beszél, nem beszélve a németről, aztán még beszél szorbul, mert szorb iskolába járt [Szorbok, vendek – etnikai kisebbség a Spree felső folyásánál és Lausitz vidékén, különösen Cottbus és Bautzen környékén. Számuk kb. 100 ezer, nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád szláv ágán belül a nyugati szláv nyelvek csoportjához tartozik. – A szerk.]. Ez egy adottság, hogy ilyen gyorsan megtanul mindent. Ő zsidónak érzi magát. Érdeklődik az én dédapám, Natonek rabbi iránt is. Neki is megvan ez a kiadvány magyarul a dédapámról, amiről már beszéltünk. Büszke a Natonek névre, és nagy tisztelettel van velem szemben, ami szintén nem semmi.

Most áttérnék akkor a kislányra. Alexandra nyolc évvel fiatalabb. Gyerekkorában nagyon súlyos beteg volt. Koplalókúrába kezdett tizennégy éves korában, anorexia nervosa betegséget szenvedett végig. Majdnem egy évig kórházban volt Cottbus mellett. Egy évet halasztania kellett az iskolában. Ennek ellenére kiváló tanuló volt, az érettségit kitűnően tette le. Pillanatnyilag Freiburgban van, az orvosi egyetem utolsó évét végzi. Már egy csomó vizsgát letett, a szakvizsgája is megvan, csak most még az egyetemi vizsgája nincsen meg. Valószínűleg bőrgyógyász lesz.

A másik lányom, Gabi imádnivaló, nagy tisztelettel van az apjával szemben. Talán nagyobb tisztelettel, mint az édesanyjával volt. Anyunál a tisztelet helyett az imádat volt a legnagyobb mértékben. Szintén a Munkácsy Mihály utcai gimnáziumban érettségizett [Kölcsey Ferenc Gimnázium – A szerk.]. Utána főiskolát végzett, egyetemen tanult, mielőtt tanár lett belőle. Matematikatanár, és imádják a gyerekei. Gabinak óriási előnye, hogy nemcsak tanár, hanem pszichológus is, és ha annak ment volna, akkor sokkal jobban járt volna. Mert mindenkinek a nyelvén tud beszélni, ragyogóan. A szülők imádják, mert a gyerekükkel úgy tud foglalkozni, hogy a gyerekek is imádják Gabit, és ez egy nagyon nagy szó. Gabi a barátnőjével együtt szervezte és alapította meg a Lauder Iskolát 1990-ben [Lauder Javne Zsidó Községi Óvoda, Általános, Közép- és Szakiskola, amelyet alapítvány működtet. Történetéről, különleges pedagógiai módszereiről lásd az iskola honlapját: www.lauder.hu – A szerk.]. A Lauder Iskola két részből állt korábban. Volt az elemi iskola, és volt a gimnázium, a felsősök. Gabi a gimnáziumot alapította és irányította annak idején. A zsidó vallással sokat foglalkoznak az iskolában. Annak ellenére, hogy abszolút nem vallási iskola, sőt nagyon sok keresztény tanár van. Ebben az iskolában a tanár és a gyerek viszonya a legkülönösebb. Itt a tanárok a gyerekekkel úgy foglalkoznak, mintha a saját gyerekeik lennének. Ennek következtében a gyerekek szívesen mennek az iskolába, nem teher nekik. Az innen kikerülő gyerekek, akik átkerülnek az egyetemekre, mind jól fejezik be tanulmányaikat, és jól érvényesülnek az életben. Gabi húsz éves volt, amikor férjhez ment. A férje Spielberg Róbert, aki 1947 márciusában született Salgótarjánban, ott is nevelkedett. Az apja órák-ékszerész volt. Jómódú, vallásos emberek voltak, de teljesen elszegényedtek az államosításkor. Érettségi után Robi Csehszlovákiába ment tanulni, ott végezte az egyetemet. Nem Prágában, hanem Pardubiceben. Textilszakot végzett, textilvegyészetet. Amikor az egyetem elvégzése után hazajött, elhelyezkedett egy textilnagyüzemben. Ott volt három évig. 1975-ben a Nehézipari Minisztériumba került főmunkatársként, a vegyipar távlati tervezésén dolgozott. Amikor megszüntették a

minisztériumot 1982-ben, magánosította magát. Hát akkor már lassan vége volt a kommunista rezsimnek. Gabi és Robi a zsidó rabbi-szemináriumban, Scheiber Sándornál ismerkedtek meg, mindketten odajártak ifjúsági rendezvényekre. Megismerkedtek, megtetszettek egymásnak, és Robi megkérte a kezét. Az esküvőjük a budapesti Rabbiképzőben volt 1974 júniusában.

Robi vallásos zsidó családból származik, ő megtartja a nagyünnepeket. Jam Kiperkor koplal, templomba megy, a szülei Jahrzeitjét tartja. Robi igen szellemes, a barátai nagyon szeretik, óriási társaságuk van, együtt járnak évek óta egy nagy társaságba. Nagyon stabil egzisztenciát teremtett a családjának. Most egy állami részvénytársaság vezérigazgatója. Egy évig én is ott dolgoztam, ott volt az irodám. Úgy tudom, nagyon meg vannak vele elégedve, és remélem, hogy még egy jó pár évig, nyugdíjig ott tud maradni. Ötvennyolc éves, hatvanöt éves koráig még van hét év.

Robi igen segítőkész volt velem szemben is. Mikor önállósítottam magamat, 1991-től 1997-ig együtt dolgoztunk. Akkor részben a segítségét vettem igénybe, részben azt akartam, hogy ebből ő is valami hasznot húzzon. Meg is találta a számítását, akkor sem volt közöttünk soha semmi vita, vagy én meghallgattam őt, és teljesítettem, vagy ő meghallgatott engem, és azt ő teljesítette. Sokszor megkímélt, és nem engedte, hogy vidékre utazzam, már idősebb koromban elment helyettem.

Gabi nagyon hamar gyerekeket szült, úgyhogy a gyerekei a barátnő, és a gyerekeinek az udvarló, szintén gyerekeknek számítanak. Mindegyiket tegezi természetesen, mindegyikkel, mikor megjönnek, akkor puszi, puszi, puszi. Ennek ellenére semmibe nem szól bele, csak odafigyel, és figyelmezteti őket, ha gondot lát. Mindkét gyereke teljesen önálló. Se a baráti kapcsolatukba nem szól bele, se semmibe, és ha én rákérdezek, akkor mindig azt mondja: „Apu! Nem tudom. Nem foglalkozom vele, mindenki azt csinál, amit akar.” Mind a kettő önállóan él, van lakásuk, Ági önmagát is ellátja, Judit is önállóan tartotta el magát, most fog szülni.

A gyerekek közül Judit az idősebb. A József Attila Tudományegyetemen kommunikáció szakot végzett. Először a „Pesti Est” újságnál dolgozott kommunikációs igazgatóként. Onnan áthívták a Madách Színházba. Ő volt „Az Operaház fantomja” című színdarab PR vezetője. Dolgozott a Magyar Könyvklubnál, majd önálló projekteket irányított magánvállalkozásban. Hamarosan terhes lett, így az utolsó munkáját, egy filmfesztivál rendezését nem tudta befejezni, ezt átadta másnak.

Ági az egyetem utolsó évét végzi közgáz szakon. Jó tanuló. Amellett nagyon szorgalmas, tanít angolt, olaszt. Mind a két nyelvből vizsgája van. Mindenféle egyéb munkát is vállal egy marketingcégnél kreatív munkatársként. Szabadidejében dzsesszt énekel.

Judit és Ági zsidónak érzik magukat, de nem vallásosak. Gabi se vallásos. Ő nem böjtöl. De Robival eljár a templomba a nagyünnepeken, és anyukája Jahrzeitjét is tartja. De hát ők zsidók, az egész család. Az egész iskola is erről szól. Erről a zsidó öntudatról. Minden, igen. És minden további nélkül mindent elfogadnak. Ági barátja zsidó, Judité nem. Ő lesz a férje, remélem. Semmi probléma nincs ebből, se a fiú szülei részéről, se Gabiék részéről. Mindenki boldogan várja a kislányt.

Kárpótlást kapott Adi és édesanyja is, ez a kényszermunka-kárpótlás volt. Az édesanyja meghalt, úgyhogy az a kárpótlás elment, Adi halálával már az ő kárpótlása is. De azért most még valami kérdőívet kaptam az amerikaiaktól. Azt írták, csak akkor válaszoljak, hogyha valami nem teljesült. Az a dolog teljesült, így én nem válaszoltam.

A rendszerváltozás pozitívan érintette a családot, annak ellenére, hogy nekünk semmi kifogásunk nem volt a Kádár-rendszer ellen. Mert akkor is megéltünk, akkor sem volt panaszunk, a gyerekeinket rendben fölneveltük. Jártunk színházba, moziba, televíziónk volt, barátaink voltak. Nyáron külföldre mentünk nyaralni. Kocsim volt. Rendes polgári lakásunk volt. Őszintén szólva, most sem haragszom Kádárékra.

A rendszerváltozás következtében több csalódás ért. Mert nemcsak a baloldal volt uralmon, hanem a jobboldal is, és a jobboldal már mindjárt hozzáfogott az antiszemitizmushoz. És az antiszemitizmus félelemmel tölt el, egészen érthető módon. A jelenlegi kormánnyal meg vagyok elégedve. Meg voltam elégedve az előző miniszterelnökkel is, Medgyessyvel, de közel nem annyira, mint Gyurcsánnyal. Remélem, hogy megmaradnak. Ha isten ments, visszajönne Orbán, akkor nagy bajban lennénk. Egészen biztos, mert az antiszemitizmus újra lábra kapna. Bár én SZDSZ-szavazó vagyok, mégis bizonyos szempontból haragszom a túlszabadosságra, például hogy megengedik a gyűlöletbeszédet.

Anyagilag jobban jövök ki. 1981-ben mentem nyugdíjba, akkor voltam hatvan éves. Dolgoztam mint nyugdíjas, és egész szépen kerestem. Később aztán önálló lettem, és ezt folytattam az új rendszerben is, amikor tulajdonképpen meg tudtam teremteni a szentendrei házamnak a nagybővítését. Mert azt még a Kádár-időben építtettem, az 1970-es években. De hát már akkor más viszonyok voltak. Mindig mindenki sokat dolgozott. Amikor nyugdíjba mentem, egészen a feleségem betegségéig dolgoztam. Csak amikor már őt kellett ellátnom, és még combnyaktörést is szenvedtem, akkor már érthető módon nem dolgoztam.

A feleségemet én mindig tiszteltem és becsültem. Most úgy érzem, nem adtam neki annyit, mint amennyit adnom kellett volna. Ami most utólag, a halála után nagyon fáj. Két éven keresztül nem tudtam túltenni magam az ő halálán, állandóan sírtam. És még ma is, ha rágondolok, elsírom magam. Annak ellenére, hogy lassan megszokom az ő nemlétét, de most látom igazán, hogy nekem milyen fontos volt. Ötvenhét évig voltunk házasok, megértettük egymást, vigyáztunk egymásra. És a gyerekeinket is nagyon szerettük. Bár a gyerekeink néha panaszkodnak, főleg Gabiék, hogy nem kaptak annyit tőlünk, mint amit kapni kellett volna nekik. Én ezt nem érzem, úgy érzem, hogy mindent megkaptak, ami kellett.

Izraelben legelőször az 1960-as években voltam kint illegálisan. Ezután előlépés, jutalom, külföldi kiküldetés és minden elmaradt.

Ezen az első izraeli utamon minden kint élő rokonommal találkoztam. Az ország már akkor is aránylag jó helyzetben volt. Nincsenek már feljegyzéseim, sok mindenre nem emlékszem vissza. Az ország tetszett. Haifán voltam, fölvittek a haifai hegyre, nagy élet volt. A közvetlen unokabátyám [Frenkel Miklós] és a felesége vallásosak, és általában az egész család vallásos. Ez visszatartotta őket az abszolút jó élettől. A fiatalok, a gyerekeik már közel nem olyan vallásosak, és azóta többször voltam kint, többször beszéltem velük, jól élnek, és minden rendben van tulajdonképpen. Sajnos, a család majd' minden tagja, aki kiment, már meghalt valamilyen betegségben. A leszármazottaik jól vannak, tartom velük a kapcsolatot.

Nyilvánvaló, hogy a dédpapa kapcsán érzelmileg Izrael fontos hely. Én vagyok az egyetlen férfitód, aki még viszi tovább a Natonek nevet. Gabi, sajnos nem hivatalosan, Natonek Gabriellának nevezte magát. De fiú nincsen már ebben az ágba. Viszont el tudom képzelni, hogy

a dédnagyapámnak több gyereke volt, s azok között van fiú, de semmi kapcsolatom nincs velük.

Sajnos nagyon egyedül élek. Minden hétvégén a lányomnál vagyok. A gyerekeim minden este fölhívnak, a németországi lányom is. A német unokáim is gyakran fölhívnak, a magyar unokáim is felhívnak, de ritkábban. Ha isten ments', kórházban vagyok, akkor a magyar unokáim meglátogatnak, a német unokáim nem tudnak meglátogatni, de még többet hívnak, és a hogylétemről érdeklődnek. Nem vagyok elégedetlen a sorsommal.

[Interjúalanyom a beszélgetés felvétele és az anyag feldolgozása között hirtelen meghozta mostani életének legfontosabb döntését: vett egy apartmant, és beköltözött az Arany Alkony idősek otthonába. Indoklásul elmondta, hogy az egyedüllétet nehezen viseli, sokszor rossz a közérzete, a látása erősen romlik – és semmiképpen nem szeretné sokat dolgozó gyerekeit terhelni öregkorának hétköznapi problémáival. – B. J.]